

ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΜΑΡΚΟΥΛΗΣ

**ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ:
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΓΝΩΣΤΙΚΟ - ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ**

«Κάπου σε μια πόλη της Ευρώπης, μια γυναίκα βρισκόταν στα πρόθυρα του θανάτου, εξαιτίας μιας σοβαρής μορφής καρκίνου. Οι γιατροί πίστευαν πως μόνο ένα ειδικό φάρμακο θα μπορούσε να της σώσει τη ζωή· επρόκειτο για μια ειδική μορφή ραδίου που ένας φαρμακοποιός στην ίδια πόλη είχε ανακαλύψει πρόσφατα. Η διαδικασία για την κατασκευή του φαρμάκου ήταν δαπανηρή, αλλά ο φαρμακοποιός το χρέωνε δέκα φορές περισσότερο· ξόδευε δέκα χιλιάδες δραχμές και ζητούσε, για μια μικρή δόση, 100 χιλιάδες. Ο σύζυγος της άρρωστης γυναίκας, ο Γιώργος, ζήτησε από όλους τους γνωστούς και φίλους δανεικά, χρησιμοποίησε κάθε νόμιμο τρόπο, το μόνο όμως που μπόρεσε ήταν να συγκεντρώσει 50 χιλιάδες δραχμές, το μισό δηλ. κόστος του φαρμάκου. Είπε στον φαρμακοποιό ότι η γυναίκα του βρισκόταν σε κρισιμότητα κατάσταση και τον παρακάλεσε να του πωλήσει το φάρμακο φθηνότερα ή να του κάνει πίστωση. Η απάντηση του φαρμακοποιού ήταν κατηγορηματική: «Όχι, εγώ ανακάλυψα το φάρμακο και σκοπεύω να κερδίσω πολλά χρήματα απ' αυτό». Έτσι, αφού εξάντλησε κάθε νόμιμο τρόπο, ο σύζυγος απελπίστηκε και άρχισε να σκέφτεται να διαρρήξει το φαρμακείο και να κλέψει το φάρμακο για χάρη της γυναίκας του».

Μέσα από αυτό το δίλημμα και από άλλα παρόμοια που εξετάζουν κοινωνικά φορτισμένα προβλήματα, όπως το πρόβλημα της ευθανασίας, των διαπροσωπικών συγκρούσεων, της τήρησης των υποσχέσεων, καθώς και προβλήματα που σχετίζονται με τη συμμόρφωση στους νόμους, ερευνήθηκε και εξακολουθεί να ερευνάται η από φάση σε φάση της ανθρώπινης ψυχολογικής εξέλιξης, ποιοτικά διαφοροποιημένη κατανόηση προβλημάτων αυτής της μορφής.

Η διατύπωση του σχετικού ερευνητικού μοντέλου έχει μόλις πρόσφατα προσλάβει την τελική της μορφή (Kohlberg, 1986· Colby, Kohlberg και συν., 1987). Αν δικαιολογείται κανείς να χαρακτηρίζει την πρόσφατη αναδιατύπωση του μοντέλου ως «τελική», είναι γιατί ο κύριος εισηγητής της έφτασε και ο ίδιος, αδόκητα, στο βιολογικό του τέλος. Μέχρι τότε η Γνωστικο-Εξε-

λκτική Θεωρία του L. Kohlberg για την ανάπτυξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης υφίστατο, υπό το φως καινούριων ευρημάτων, τροποποιήσεις και συμπληρώσεις· σε καμιά, ωστόσο, περίπτωση, οι οποιεσδήποτε αναθεωρήσεις δεν επηρέασαν τους βασικούς άξονες της θεωρίας [τον «σκληρό πυρήνα» κατά τον Lakatos (1978)]. Μόνο η «ζώνη προστασίας» υφίστατο τις διαφοροποιήσεις, στο πλαίσιο πάντα μιας «επανατροφοδοτούμενης», κατά τον ίδιο τον εισηγητή της, θεωρίας.

Όπως συμβαίνει, κατά κανόνα, με τις ερμηνείες εκείνες της ανθρώπινης συμπεριφοράς που έρχονται να διαταράξουν τα «καλώς κείμενα», η ερμηνεία που πρωτοδιατύπωσε ο Kohlberg (1958) προκάλεσε ανάμεικτες αντιδράσεις, η έκταση των οποίων μπορεί να παραλληλιστεί μόνο με την αντίστοιχη υποδοχή που επεφύλαξε η ψυχολογική έρευνα στη δομική θεωρία του Piaget για τη γνωστική ανάπτυξη. Κοινή, άλλωστε, είναι η επιστημολογική υποδομή των δύο θεωριών: Και οι δύο στηρίζονται στην έννοια του σταδίου και της δομής ως ερμηνευτικών σχημάτων· και για τις δύο θεωρίες η κατανόηση της φυσικής νομοτέλειας (γνωστική ανάπτυξη) και η κατανόηση των κοινωνικά φορτισμένων αλληλεπιδράσεων (κοινωνική ανάπτυξη) αποτελούν μη αντιστρέψιμες εξελικτικές διαδικασίες, στην πορεία των οποίων η ανθρώπινη σκέψη μετασχηματίζεται υιοθετώντας ολοένα συνθετότερες λύσεις στα προβλήματα που της θέτει η φυσική και κοινωνική πραγματικότητα. Και οι δύο θεωρίες είναι αλληλεπιδραστικές, θεωρούν δηλ. τη γένεση των γνωστικών σχημάτων-υποδοχέων της εκάστοτε καινούριας γνώσης, ως προϊόν της αλληλεπίδρασης υποκειμένου-περιβάλλοντος και όχι ως παράγωγο της εμπειρίας ή εμφύτων καταβολών.

α. Τα στάδια κατανόησης της Δικαιοσύνης

Η κατανόηση της έννοιας της δικαιοσύνης στις ποικίλες διαστάσεις της συνιστά μια αναλλοίωτη εξελικτική ακολουθία στην πορεία της οποίας παρεμβάλλονται ανασταλτικοί ή προωθητικοί παράγοντες με συνέπεια, όταν υπερισχύουν οι πρώτοι, την καθήλωση του ατόμου σε κάποιο εξελικτικά μη ώριμο στάδιο γνωστικής επεξεργασίας των προβλημάτων. Η εργασία αυτή θα παρακολουθήσει, μέσα από το έργο του Kohlberg και των συνεργατών του, (α) το σταδιακό μετασχηματισμό των γνωστικών μηχανισμών κατανόησης της δικαιοσύνης· (β) τους βασικότερους παράγοντες που καθορίζουν το ατομικό εξελικτικό πρότυπο και (γ) τις εξωτερικές μαρτυρίες για την εγκυρότητα του μοντέλου.

Ο Kohlberg, (1986, σελ. 490 επ.), βαθύς γνώστης της αρχαίας ελληνικής σκέψης, διακρίνει τρία βασικά προβλήματα που σχετίζονται με τη δικαιοσύ-

νη ακολουθώντας την τριχοτόμηση της έννοιας από τον Αριστοτέλη στα «Ηθικά Νικομάχεια». Το πρώτο πρόβλημα εντοπίζεται στην *κατανεμητική* (ή διανεμητική) δικαιοσύνη και αφορά τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνία ως οργανωμένος θεσμός κατανέμει τις τιμητικές διακρίσεις, τα υλικά αγαθά και ό,τι άλλο μπορεί να κατανεμηθεί στα μέλη της*. Η κατανεμητική δικαιοσύνη υλοποιείται είτε με βάση τη λειτουργία της ισότητας (ισόποση κατανομή αγαθών) είτε με βάση τη λειτουργία της αναλογίας (κατανομή αγαθών με βάση την προσπάθεια ή κάποια προέχουσα ανάγκη). Το δεύτερο πρόβλημα δικαιοσύνης σχετίζεται με τη *συναινετική* δικαιοσύνη, τις διαδικασίες δηλαδή ελεύθερης συγκατάθεσης ή συμφωνίας και στις ισόποσες ανταλλαγές αγαθών ή υπηρεσιών. Με το τρίτο είδος προβλημάτων ασχολείται η *διορθωτική* δικαιοσύνη: πρόκειται για τη μορφή δικαιοσύνης που αποβλέπει στην επανόρθωση ή θεραπεία της ανισότητας ή αδικίας η οποία έτυχε να ενσωματωθεί σε μια κατ' ιδίαν συναλλαγή. Η διορθωτική δικαιοσύνη υπεισέρχεται και στις περιπτώσεις δόλιας παραβίασης των δικαιωμάτων ατόμων που δεν συμμετείχαν εκούσια στη συναλλαγή, και ως εκ τούτου απαιτούν επανόρθωση ή τιμωρία.

Η περιγραφή των κατά στάδια γνωρισμάτων που επιχειρεί ο Kohlberg, εστιάζεται αφ' ενός στην ξεχωριστή κατά στάδιο κοινωνικοποιητική προοπτική απέναντι σε γενικές νόρμες (κανόνες) και αφ' ετέρου στους μηχανισμούς μέσω των οποίων προσεγγίζονται τα προβλήματα δικαιοσύνης: στην ισότητα, στην υπό προϋποθέσεις ή αναλογική απονομή, στην αμοιβαιότητα, στη δεοντολογική ανάληψη ρόλων και στη δυνατότητα γενίκευσης*. Τα γνωρί-

* «Τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' ἀρχὴν δικαίου ἐν μὲν ἐστὶν εἶδος το ἐν ταῖς διανομαῖς τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας» ('Αριστ. 'Ηθ. Νικ. 1131α).

* Ο Kohlberg (1969· 1976· 1979) υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της πιαζετιανής προσέγγισης και ερμηνείας των εξελικτικών αλλαγών. Υποστηρίζει, συνεπώς, (1986) ότι η κατανόηση των μηχανισμών ή λειτουργιών της δικαιοσύνης χαρακτηρίζεται απ' αυτό που ο Piaget ονομάζει «ολική δομή» ή «συγκροτημένη ολότητα». Τα επιμέρους γνωρίσματα της κάθε λειτουργίας, θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως εξής: Ως *ισότητα* (equality) ορίζεται (α) η ισόποση κατανομή αγαθών σε όλους και (β) η αμερόληπτη θεώρηση συγκροτημένων απαιτήσεων πριν από την κατανομή. Η *υπό προϋποθέσεις απονομή* (ή αναλογική) (equity) είναι λειτουργία αντισταθμιστική, μέσω της οποίας (α) εξαλείφονται ανισότητες που πιθανόν να προϋπήρχαν ή (β) αιτιολογείται η άνιση κατανομή με βάση κάποιες ιδιαιτερότητες ή την καταβληθείσα προσπάθεια. Η *αμοιβαιότητα*, σε γενικό επίπεδο, αναφέρεται στην ανταλλαγή ή ανταπόδοση (παράβαση-τιμωρία, προσπάθεια-αμοιβή, κ.ο.κ.). Το τί συνιστά δίκαιη αμοιβαιότητα ποικίλλει υπό στάδιο σε στάδιο. Η *δεοντολογική ανάληψη ρόλων* (prescriptive role-taking) εκπηγάει από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας ότι σε κάποιο δεδομένο πρόβλημα, το άτομο θα πρέπει (α) να υπολογίσει την προοπτική ή τον τρόπο προσέγγισης του προβλήματος από τους άλλους και (β) να ανταλλάσσει, σε νοερό επίπεδο, τη δική του θέση με τη θέση των άλλων, έτσι ώστε να μένει κάποιος (ανεξάρ-

σματα των σταδίων αποσαφηνίζονται στη συνέχεια με την παράθεση απαντήσεων μέσα από τα διαχρονικά ευρήματα των ερευνών του· τα αποσπάσματα είναι ενδεικτικά του τρόπου κατανόησης των πιο πάνω μηχανισμών, όταν επιχειρείται εφαρμογή τους σε προβλήματα κατανομητικής, συναινετικής και διορθωτικής δικαιοσύνης.

Στάδιο 1. Η ετερόνομη σκέψη

Η κοινωνικο-ηθική προοπτική του πρώτου σταδίου είναι η προοπτική της *ετερονομίας* ή του *ηθικού ρεαλισμού*. Η σημασία μιας πράξης, η αξία ή απαξία της εκλαμβάνονται, υπό το πρίσμα αυτής της προοπτικής, ως πραγματικά, ως ενυπάρχοντα και αναλλοίωτα ποιοτικά της χαρακτηριστικά, «όπως ακριβώς το χρώμα και η μάζα εκλαμβάνονται ως ενυπάρχοντα ποιοτικά στοιχεία των αντικειμένων» (Kohlberg, 1986, σελ. 491). Ο ρεαλισμός αυτός αντανακλάται στην άποψη ότι οι ηθικές κρίσεις είναι αυταπόδεικτες και γι' αυτό δεν απαιτούν οποιαδήποτε αιτιολόγηση πέρα από το λεκτικό χαρακτηρισμό τους. Για παράδειγμα, η διάρρηξη του φαρμακείου είναι πράξη λανθασμένη «γιατί υποτίθεται ότι δεν πρέπει να κλέβεις...». Η τιμωρία θεωρείται σημαντική στο βαθμό που ταυτίζεται με την παραβίαση κάποιου κανόνα, ενώ η έννοια της πρόθεσης, η παρεμβολή της οποίας μετασχηματίζει αναλόγως την κρίση μας για την κοινωνικά αποκλίνουσα συμπεριφορά, απουσιάζει παντελώς. Πέρα απ' αυτό, τα χαρακτηριστικά των προσώπων που ενσαρκώνουν τη δύναμη ή την εξουσία πηγάζουν από τις φυσικές τους ιδιότητες· στο πλαίσιο της οικογένειας π.χ. ο πατέρας ασκεί εξουσία γιατί είναι ο (φυσικά) πιο δυνατός. Η προοπτική, κατά συνέπεια, του ηθικού ρεαλισμού δεν αφήνει περιθώρια ύπαρξης διαφορετικών ερμηνειών σε κάποιο δίλημμα: όλοι οι μετέχοντες σε μια σύγκρουση ή διαφωνία διακατέχονται από μία και μοναδική αντίληψη του προβλήματος και της ακολουθητέας τακτικής για την επίλυσή του. Τα γνωρίσματα της ετερόνομης σκέψης στο μοντέλο του Kohlberg τα συναντούμε, λιγότερο, έστω, επεξεργασμένα και στη θεωρία του Piaget (1932/1968) για την ανάπτυξη της ηθικής κρίσης. Και στις δύο ερμηνείες, το τι συνιστά την αξία μιας πράξης ορίζεται από την εξουσία, παρά από τη συνεργασία ίσων μεταξύ τους ατόμων.

Ο *εγωκεντρικός χαρακτήρας* της σκέψης σ' αυτό το στάδιο δεν επιτρέπει την εμφάνιση του συνόλου των λειτουργιών της δικαιοσύνης. Οι νόρμες, επίσης, εκλαμβάνονται ως δεδομένες κατηγορίες στις οποίες εντάσσεται και αξιολογείται η συμπεριφορά. Οι κατηγορίες αυτές ορίζουν τύπους πράξεων

τητα από τη θέση του στο πρόβλημα) ικενοποιημένος από τη λύση που θα δοθεί. Η δυνατότητα γενίκευσης (universalizability) εντοπίζεται στο ερώτημα: «Είναι σωστό να κάνει ο καθένας αυτό;» (την υπό κρίση πράξη).

και τύπους προσώπων (π.χ. υπάρχουν κλέφτες, υπάκουα παιδιά, κακές πράξεις κ.ο.κ.). Η ανελαστικότητα της ετερόνομης σκέψης αντικατροπτρίζεται και στον τρόπο κατανόησης των λειτουργιών της δικαιοσύνης: έτσι, ισότητα σημαίνει αυστηρή κατανομή με βάση την εξίσωση όλων των ατόμων που εντάχθηκαν σε κάποια κατηγορία. Άνιση κατανομή δικαιολογείται στην περίπτωση ατόμων που εντάχθηκαν σε κάποια κατηγορία περιορισμένης αξίας. Η αμοιβαιότητα εξαντλείται στην ισόποση ανταλλαγή αγαθών, ή στην υιοθέτηση αντίστοιχης αντίδρασης, χωρίς οποιαδήποτε θεώρηση της υποκειμενικής αξίας των αγαθών. Η λειτουργία της κατανομής των αγαθών σύμφωνα με τις επιμέρους ανάγκες ή την καταβληθείσα προσπάθεια, καθώς και η δεοντολογική ανάληψη ρόλων είναι απούσες εξαιτίας των γνωστικών περιορισμών που πηγάζουν από τον εγωκεντρισμό αυτού του σταδίου. Η λειτουργία της γενίκευσης υπάρχει με την έννοια της χωρίς εξαιρέσεις γενίκευσης ενός κανόνα - με την πιθανή μονάχα εξαιρεση των ατόμων-δημιουργών του κανόνα τα οποία, ως ενσάρκωση της εξουσίας, έχουν και την αρμοδιότητα να τον εφαρμόσουν.

Ως προς τα προβλήματα της δικαιοσύνης, όπως αυτά εξειδικεύθηκαν προηγουμένως, η ετερόνομη σκέψη παραμένει επίπεδη. Η καταναμετική δικαιοσύνη π.χ. εξαντλείται στην άτεγκτη ισότητα χωρίς οποιοδήποτε υπολογισμό των τυχόν αναγκών στις περιπτώσεις όπου εμπλέκεται και η εξουσία επικρατεί η ετερόνομη συμμόρφωση στις επιταγές της. Το πιο κάτω απόσπασμα από το δίλημμα της τήρησης ή όχι μιας υπόσχεσης, είναι ενδεικτικό*.

- E. Θα πρέπει ο Κώστας να αρνηθεί να δώσει τα χρήματα στον πατέρα του;
 Α. Αν ο πατέρας του του είπε να μαζέψει τα χρήματα, εγώ θα του τάδινα, γιατί είναι μεγαλύτερος από σένα και είναι ο πατέρας σου. Γιατί είναι μεγαλύτερος από τον Κώστα.

Η διορθωτική επίσης δικαιοσύνη είναι ζήτημα αυστηρής αμοιβαιότητας. Για παράδειγμα «ο γιατρός πρέπει να καταδικασθεί σε θάνατο», (στην περίπτωση του διλήμματος για την ευθανασία) «σκοτώσε τη γυναίκα, γι' αυτό πρέπει να τον σκοτώσουν». Η διάσταση της πρόθεσης απουσιάζει, ενώ είναι παρούσα η έννοια της σύμφυτης δικαιοσύνης, η πεποίθηση δηλ. ότι η τιμωρία αποτελεί αυτόματη συνέπεια μιας παράβασης.

* Συνοπτικά, το δίλημμα είναι το εξής: Ένας πατέρας υπόσχεται στο νεαρό γιο του να τον αφήσει να πάει στην κατασκήνωση, με την προϋπόθεση να εξασφαλίσει ο ίδιος τα απαιτούμενα χρήματα, κάτι που ο γιος του το καταφέρνει δουλεύοντας σκληρά. Λίγο, ωστόσο, πριν ν' αρχίσει η κατασκήνωση, ο πατέρας ζητάει από το γιο του να του δώσει τα χρήματα για να μπορέσει να πάει για ψάρεμα με τους φίλους του σ' ένα μακρινό μέρος.

- Ε. Γιατί θα πρέπει να τηρεί κάποιος μια υπόσχεση που έδωσε;
 Α. Γιατί αν δεν το κάνει θα είναι ψεύτης - και δεν πρέπει να λες ψέματα, γιατί θα βγάλεις φουσκάλες στη γλώσσα.

Η συμμόρφωση στους ετερόνομα καθορισμένους κανόνες είναι το πρό-
 χον γνώρισμα της ηθικοκοινωνικής σκέψης και αναφορικά με το πρόβλημα
 της συναινετικής δικαιοσύνης.

Στάδιο 2. Ο συντελεστικός ατομικισμός

Οι πρώτες ενδείξεις υπέρβασης του ηθικοκοινωνικού ρεαλισμού που
 χαρακτηρίζει το πρώτο στάδιο εμφανίζονται στο δεύτερο στάδιο κατανόησης
 της δικαιοσύνης, κατά τη διάρκεια του οποίου εμπεδώνεται η αντίληψη ότι
 διαφορετικά άτομα μπορούν να προσεγγίζουν από διαφορετική σκοπιά το
 ίδιο πρόβλημα δικαιοσύνης: παράλληλα, η αναγνώριση του δικαιώματος των
 άλλων να προωθούν τα ατομικά τους συμφέροντα, δημιουργεί το βασικό
 κριτήριο ορισμού της κοινωνικά ορθής πράξης: Από τη στιγμή που ο πρω-
 ταρχικός στόχος είναι η πραγμάτωση των ατομικών στόχων, η ορθότητα της
 πράξης είναι ευθέως ανάλογη των δεδομένων του συγκεκριμένου προβλήμα-
 τος και κατά συνέπεια η προοπτική θεώρησής του θα πρέπει να είναι πραγμα-
 τιστική -μεγιστοποίηση δηλ. των επιτευγμάτων και ελαχιστοποίηση των αρ-
 νητικών συνεπειών της σύγκρουσης συμφερόντων. Δεδομένου ότι η στρατη-
 γική αυτή υιοθετείται από όλους, ο υπερκερασμός της αναπόφευκτης σύ-
 γκρουσης θα προέλθει μέσω του μηχανισμού της συντελεστικής ανταλλαγής,
 του συντονισμού δηλ. των επιμέρους βλέψεων, προς αμοιβαίο όφελος.

Σ' αυτό το στάδιο οι νόρμες ταυτίζονται με τις ψυχολογικές προσδοκίες
 του κάθε ατόμου και αποτελούν κριτήρια ρύθμισης της συμπεριφοράς που
 αποβλέπει στην ικανοποίηση αναγκών. Η κατανόηση του μηχανισμού της
 ισότητας είναι στο στάδιο αυτό διευρυμένη, στο βαθμό τουλάχιστον που η
 κατηγορία «πρόσωπο» εμπεριέχει όλα τα άτομα που έχουν ανάγκες, επιθυμίες
 και συμφέροντα, η ικανοποίηση των οποίων θα πραγματοποιηθεί είτε μέσω
 της ατομικής πράξης είτε μέσω της ανταλλαγής αγαθών ή εξυπηρετήσεων.
 Κατά τρόπο ανάλογο, η αμοιβαιότητα γίνεται αντιληπτή ως συγκεκριμένη
 ανταλλαγή αγαθών μέσα σ' ένα αυστηρά καθορισμένο χρησιμοθηρικό πλαι-
 σιο, ενώ η λειτουργία της υπό προϋποθέσεις απονομής τείνει να εξισορροπεί
 τις ανισότητες υπολογίζοντας τις ανάγκες και όχι τις προθέσεις του δράστη.
 Τα οικονομικά ασθενέστατα π.χ. μέλη της κοινωνίας, δε θα επιτελούσαν
 άδικη πράξη αν έκλεβαν για να ικανοποιήσουν τη βασική ανάγκη της δια-
 τροφής. Η ικανοποίηση κάποιας ανάγκης υπεισέρχεται και στην κατανόηση
 του μηχανισμού της δεοντολογικής ανάληψης ρόλων, είναι δηλ. παρούσα η
 κατανόηση της προοπτικής του άλλου, που τον οδηγεί στην υιοθέτηση μιας

ορισμένης συμπεριφοράς, χωρίς ωστόσο να έχει ακόμη εμφανισθεί η υποψία πιθανής σύγκρουσης ανάμεσα στις προοπτικές όλων όσων εμπλέκονται σε κάποιο πρόβλημα. Η δυνατότητα, τέλος, γενίκευσης εκφράζεται ως ενδιαφέρον για την αποφυγή απόκλισης από τις νόρμες, κι αυτό για να μη δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα, ανασταλτικό για την προώθηση του ατομικού συμφέροντος και της ισόποσης ανταλλαγής. Η απάντηση λ.χ. στο ερώτημα κατά πόσο ο δικαστής πρέπει να τιμωρήσει το δράστη της κλοπής του φαρμάκου εκφράζει ακριβώς αυτή τη μορφή ενδιαφέροντος: «Θα πρέπει να τον τιμωρήσει' αν όχι τότε ίσως αρχίσουν όλοι να κλέβουν...».

Ο τρόπος με τον οποίο οι γνωστικές λειτουργίες του δευτέρου σταδίου προσεγγίζουν τα προβλήματα δικαιοσύνης, σχετίζεται άμεσα -όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλα τα στάδια- με τους μηχανισμούς επίλυσης των προβλημάτων. Στη διανεμητική δικαιοσύνη π.χ. υπολογίζονται οι αιτιάσεις ή απαιτήσεις όλων και οι ιδιαιτερότητες του συγκεκριμένου προβλήματος. Η υπό προϋποθέσεις απονομή στηρίζεται στην σε λογική έκταση ικανοποίηση των ατομικών αναγκών και επιδιώξεων. Ο συντονισμός ανάμεσα στις λειτουργίες της ισότητας και της αμοιβαιότητας, όταν η κοινωνικοποιητική σκέψη του δευτέρου σταδίου προσεγγίζει το πρόβλημα της διανεμητικής δικαιοσύνης, φαίνεται από την πιο κάτω απάντηση στο δίλημμα για την τήρηση των υποσχέσεων.

- Ε. Θα πρέπει, ο Κώστας, ν' αρνηθεί να δώσει τα χρήματα στον πατέρα του;
- Α. Δε θα πρέπει να του τα δώσει, γιατί τα κέρδισε με δικό του κόπο και θα πρέπει να τα χρησιμοποιήσει όπως θέλει. Αν ο πατέρας του θέλει να πάει στο ψάρεμα, θα πρέπει ο ίδιος να βρει τα χρήματα.

Στο πρόβλημα της διορθωτικής δικαιοσύνης γίνεται, συχνά, αναφορά στις ατομικές ανάγκες και προθέσεις που θεωρούνται ως υπόβαθρο του μηχανισμού της ισότητας. Ο Kohlberg (1986, σελ. 493) χρησιμοποιεί τα εξής δύο αποσπάσματα από τα διαχρονικά του ευρήματα για να κάνει σαφέστερο το πιο πάνω σημείο: «Ο γιατρός» (στο δίλημμα της ευθανασίας) «δε θα πρέπει να καταδικαστεί σε θάνατο, γιατί η άρρωστη ήθελε να πεθάνει κι αυτός προσπάθησε απλώς να τερματίσει τους πόνους της». Σ' αυτή την απάντηση, όπως και στην ακόλουθη: «ο δικαστής δε θα πρέπει να τιμωρήσει το γιατρό γιατί θα πρέπει να σκεφτεί ότι αν αυτός ήταν άρρωστος και ήθελε να πεθάνει, θα προσδοκούσε ότι ο γιατρός θα τον σκότωνε, επίσης» ενυπάρχουν οι πρώτες ενδείξεις αναγνώρισης του ό,τι ένα άτομο μπορεί να κατανοήσει τη σκοπιά θεώρησης του άλλου, και να τροποποιήσει ανάλογα την αντίδρασή του. Με απλουστευτικό, τέλος, τρόπο προσεγγίζεται το πρόβλημα της συναινετικής

δικαιοσύνης το οποίο εξαντλείται μέσα σε πλαίσιο χρησιμοθηρικών ανταλλαγών για παράδειγμα η σημασία της τήρησης των υποσχέσεων εκ μέρους ενός ατόμου βρίσκεται στην προσδοκία ανάλογης στάσης και από τους άλλους ή, σε περίπτωση αθέτησης μιας υπόσχεσης, στην αποφυγή δυσάρεστων αντιδράσεων εκ μέρους των θιγομένων.

Ανθρώπινα δικαιώματα: Οι γνωστικοί περιορισμοί των σταδίων 1 και 2

Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνικο-ηθικής σκέψης των πρώτων δύο σταδίων, δεν αφήνουν περιθώρια κατανόησης της έννοιας «ανθρώπινα δικαιώματα», τουλάχιστο με τον τρόπο που θα προσδοκούσε κανείς να γίνεται κατανοητή η έννοια σε μεταγενέστερα στάδια: αν ληφθεί υπόψη ότι τα δύο πρώτα στάδια καλύπτουν χρονολογικά την προσχολική και τη σχολική περίπου ηλικία, η πιο πάνω υπόνοια μπορεί να στηριχθεί στους γνωστικούς περιορισμούς των πρώτων εξελικτικών φάσεων, γνωστών άλλωστε από ερευνητικά δεδομένα σε ευρύ φάσμα ψυχολογικών λειτουργιών. Πρόβλημα ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπάρχει από τη στιγμή που συντελείται η παραβίασή τους. Η παραβίαση όμως, ανάγεται, κατά κανόνα, στην υπέρτερη δύναμη, κι αυτή ακριβώς η υπέρτερη δύναμη, είτε με τη μορφή της γονεϊκής εξουσίας είτε υπό το μανδύα μιας ισχυρότερης κοινωνικής ομάδας είτε, ακόμα, εκφρασμένη ως δυνάστευση (στρατιωτική ή άλλης μορφής) ενός ισχυρότερου σε κάποιο ασθενέστερο κράτος, είναι ετερόνομα σεβαστή στη σκέψη του πρώτου σταδίου. Κατά συνέπεια, οι παραβιάσεις βασικών δικαιωμάτων που ενυπάρχουν σε μια επιβληθείσα και ως εκ τούτου άνιση σχέση, δε μπορούν να γίνουν κατανοητές, αφού εκλείπει ο συντονισμός ή η θεώρηση, έστω, της προοπτικής του άλλου.

Στο δεύτερο στάδιο οι γνωστικοί περιορισμοί αμβλύνονται στο βαθμό που παραβίαση ενός δικαιώματος γίνεται κατανοητή ως στέρηση κάποιας αυτονόητης ανταπόδοσης ή μη τήρησης μιας δεδομένης υπόσχεσης. Καταστρατήγηση, ωστόσο, δικαιωμάτων που δεν άπτονται της προσωπικής υποστάσης, δύσκολα εκλαμβάνεται ως γενικότερο πρόβλημα κοινωνικής δυσλειτουργίας.

Στάδιο 3. Η διαπροσωπική αποδοχή

Τα γνωρίσματα του τρίτου σταδίου, συνιστούν την πιο αντιλεγόμενη ίσως πλευρά της γνωστικο-εξελικτικής θεωρίας του Kohlberg, κι αυτό γιατί ως ένα σημείο παρερμηνεύτηκαν κάποιες αναφορές (Kohlberg, 1969· 1973) σχετικές με την πορεία εξέλιξης της κοινωνικο-ηθικής κρίσης στο γυναικείο πληθυσμό. (Για την αντιπαράθεση των επιχειρημάτων, καθώς και για τα

σχετικά εμπειρικά δεδομένα, δες Μαρκουλή, 1984*). Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας αρκεί η επισήμανση ότι οι βασικές παράμετροι της κοινωνικο-ηθικής κρίσης του τρίτου σταδίου, όπως διατυπώθηκαν από τον Kohlberg, εξακολουθούν να χαρακτηρίζουν και την κατανόηση των προβλημάτων της δικαιοσύνης. Ειδικότερα στο τρίτο στάδιο, οι ξεχωριστές και συχνά συγκρουόμενες προσεγγίσεις ενός προβλήματος, ανάγονται σε μια τρίτη προοπτική: στην προοπτική των σχέσεων αμοιβαίας εμπιστοσύνης η οποία είναι ενσωματωμένη στην ευρύτερης αποδοχής αντίληψη του τι συνιστά θετική κοινωνική συμπεριφορά. Αυτή ακριβώς η προοπτική είναι που διαφοροποιεί τη σκέψη του τρίτου σταδίου από την αντίστοιχη του πρώτου, αφού προσεγγίσεις που εκλαμβάνονταν προηγουμένως ως ξέχωρες, εξετάζονται τώρα στο πλαίσιο μιας γενικής κοινωνικής συμφωνίας ως προς το εκάστοτε «δέον γενέσθαι». Η προέχουσα θέση που καταλαμβάνουν οι κοινής αποδοχής νόρμες στη σκέψη των ατόμων αυτού του σταδίου, συνυπάρχει με την έμφαση στο να είναι κάποιος αλτρουϊστής, και γενικότερα, να υιοθετεί μορφές συμπεριφοράς που αποβλέπουν στη διατήρηση της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και την απόσπαση της κοινωνικής επιδοκμασίας. Αυτή η αντίληψη ως προς τη σκοπιμότητα που υπηρετούν οι νόρμες, τη διατήρηση δηλ. των σχέσεων εμπιστοσύνης στο πλαίσιο της κοινωνικής ομάδας, υπεισέρχεται και στη γνωστική επεξεργασία των λειτουργιών της δικαιοσύνης. Η λειτουργία της αμοιβαιότητας π.χ. ταυτίζεται με την έννοια του χρέους ή της οφειλής, όπως αυτό μπορεί να φανεί από την απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο είναι καθήκον του συζύγου να κλέψει το φάρμακο. «Αν ήμουν ο σύζυγος θα είχα κλέψει το φάρμακο για χάρη της γυναίκας μου· δεν μπορείς με τίποτα να αποτιμήσεις την αγάπη, ούτε μπορείς να ορίσεις οποιαδήποτε τιμή για τη ζωή». Για το άτομο αυτό, οι διαπροσωπικές σχέσεις και η αίσθηση της υποχρέωσης που θα πρέπει να τις διαπνέει, δεν εξαντλούνται στην έννοια της ισόποσης ανταλλαγής όπως διαμορφώνεται στο δεύτερο στάδιο.

Η λειτουργία της ισότητας στο τρίτο στάδιο προϋποθέτει την ύπαρξη μιας κατηγορίας προσώπων τα οποία θα πρέπει να αντιμετωπίζονται χωρίς διακρίσεις, αφού κοινό γνώρισμα που διέπει τη συμπεριφορά τους είναι τα αγαθά κίνητρα και η ανταπόκρισή τους σε ό,τι το κοινωνικό σύνολο προσδοκά από τις επιμέρους επαγγελματικές ή άλλες ιδιότητές τους. Παράλληλα, η λειτουργία της υπό προϋποθέσεις ή αναλογικής απονομής αφήνει περιθώρια εξαιρέσεων για όσους αποτυγχάνουν να συμμορφωθούν στις προσδοκίες

* Το πρόβλημα αποτελεί αντικείμενο εκτενέστερης συζήτησης στην εν εξελίξει εργασία «Η Εξέλιξη της Κοινωνικής Σκέψης: Δάνεια και Διαφοροποιήσεις από το Δομισμό του L. Kohlberg».

της κοινωνικής ομάδας, δεδομένου ότι συντρέχουν αποχρώντες λόγοι. Στο στάδιο αυτό, ο Χρυσός Κανόνας βρίσκει για πρώτη φορά την έκφρασή του στη λειτουργία της δεοντολογικής ανάληψης ρόλων: μια πράξη είναι ορθή ή δίκαιη από τη σκοπιά ενός ατόμου, εάν κάποιος τρίτος θα μπορούσε να τη θεωρήσει ορθή ή δίκαιη από τη σκοπιά ενός άλλου ατόμου. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, ο Χρυσός Κανόνας μπορεί να πάρει τη μορφή θετικής προτροπής ή να εκφραστεί ως περιοριστική προτροπή με την έννοια ότι κάποια προσδοκία που αδυνατεί να υπολογίσει την προοπτική του άλλου, δε θεωρείται υποχρεωτική. Στην πρώτη περίπτωση «θα πρέπει να βοηθά κανείς στη σωτηρία της ζωής των άλλων, γιατί αυτό θα προσδοκούσε αν βρισκόταν στη θέση τους», ενώ στη δεύτερη «ο Κώστας θα πρέπει ν' αρνηθεί να δώσει τα χρήματα, γιατί ο πατέρας του δεν έπρεπε να τα ζητήσει αντίθετα, όφειλε να ενδιαφερθεί για το πώς θα αισθανόταν ύστερα από την απαίτησή του». Ο φόβος για ενδεχόμενη κοινωνική αρρυθμία που θα προκαλούσαν άτομα κακών προθέσεων εκφράζεται στο τρίτο στάδιο, κυρίως στον τρόπο κατανόησης του μηχανισμού της γενίκευσης. Για το άτομο αυτού του σταδίου «όλοι θα πρέπει να συμμορφώνονται στους νόμους γιατί χωρίς αυτούς τα κακοπροαίρετα άτομα θα μπορούσαν να προκαλέσουν χάος».

Ο Kohlberg (1986, σελ. 494) στηριζόμενος στα διαχρονικά δεδομένα των ερευνών του, αντιδιαστέλλει τους τρόπους κατανόησης των τριών προβλημάτων δικαιοσύνης στο στάδιο 3 από τους αντίστοιχους του δεύτερου σταδίου. Η διανεμητική δικαιοσύνη λ.χ. προσεγγίζεται με βάση τη συντονισμένη χρήση των μηχανισμών της ισότητας, της αμοιβαιότητας και της κατ' αναλογίαν απονομής. Η υιοθέτηση κριτηρίων που σχετίζονται με νόρμες κοινής αποδοχής, μετατοπίζει και τροποποιεί την άτεγκτη ισότητα και την ένα-προς-ένα αμοιβαιότητα του δεύτερου σταδίου. Πέρα δηλ. από τη θεώρηση των ατομικών αναγκών και συμφερόντων, τα μετέχοντα στο πρόβλημα άτομα αξιολογούνται και σε σχέση με προέχοντα γνωρίσματα του χαρακτήρα τους. Έτσι, στο δίλημμα της κλοπής του φαρμάκου, η υπερβολική τιμή διάθεσης του προϊόντος θεωρείται απαράδεκτη «επειδή ο φαρμακοποιός είναι όπως ο γιατρός» υποτίθεται ότι αποστολή του είναι η διάσωση της ζωής». Είναι, συνεπώς, ευδιάκριτη στο στάδιο αυτό η υπέρβαση της έννοιας της αμοιβαιότητας («αυτός το εφεύρε, ό,τι θέλει το κάνει») που χαρακτήριζε τη σκέψη του προηγούμενου σταδίου. Στο πρόβλημα της διορθωτικής δικαιοσύνης δίνεται επίσης έμφαση στα κίνητρα και στο βαθμό ανταπόκρισης του παραβάτη στις κοινής αποδοχής νόρμες· όταν συμβαίνει το τελευταίο, δε δικαιολογείται τιμωρία.

Ε. Θα πρέπει ο δικαστής να στείλει το σύζυγο στη φυλακή;

Α. Θα πρέπει να κρίνει γιατί το έκανε να υπολογίσει το ως τότε ποινικό

του μητρώο, να μην τον καταδικάσει και να του επιστήσει την προσοχή για το μέλλον.

Ε. Γιατί;

Α. Γιατί το έκανε από τα βάθη της καρδιάς του, κάτι που θα έκαναν οι περισσότεροι.

Η κατανόηση της συναινετικής δικαιοσύνης διαπνέεται από την ίδια συλλογιστική. Ενώ στο δεύτερο στάδιο γίνεται αποδεκτή η οποιαδήποτε ανταλλαγή, ανεξάρτητα από τυχόν συνθήκες που θα οδηγούσαν στην αδικία (π.χ. συναλλαγές ανάμεσα σε παιδιά και ενήλικες, ανταλλαγές υπό την πίεση κάποιων αναγκών), στο τρίτο στάδιο η συναίνεση αυτού του είδους δε γίνεται αποδεκτή.

Στάδιο 4. Προσήλωση στο κοινωνικό σύστημα

Ουσιαστικοί μετασχηματισμοί της σκέψης και ανάλογες αλλαγές αναφορικά με την κατανόηση των προβλημάτων δικαιοσύνης και των μηχανισμών επίλυσής τους παρατηρούνται επίσης και στο τέταρτο στάδιο. Η προοπτική αυτού του σταδίου στηρίζεται στο κοινωνικό σύστημα το οποίο εκλαμβάνεται ως ένα σταθερό σύνολο κωδίκων και διαδικασιών που εφαρμόζονται αμερόληπτα για όλα τα μέλη του. Η επιδίωξη ατομικών συμφερόντων θεωρείται θεμιτή όταν συντελεί στη διατήρηση του συστήματος ως ολότητας. Η κοινωνική οργάνωση με τους κοινωνικούς θεσμούς και τον προσδιορισμό του κοινωνικού ρόλου των ατόμων ή των επιμέρους ομάδων λειτουργεί ως μεσολαβητής στο φαινόμενο των συγκρούσεων και προωθεί τη συλλογική ευημερία. Διατυπωμένο αλλιώς, στο στάδιο αυτό υπάρχει συνειδητοποίηση ενδεχόμενης σύγκρουσης και ανάμεσα σε άτομα που, σύμφωνα με την προοπτική του προηγούμενου σταδίου, ανταποκρίνονται επαρκώς στους κοινωνικούς των ρόλους. Σε γενικότερο επίπεδο πρόκειται για μια προοπτική, άξονας της οποίας είναι κάποιο κοινωνικό, νομικό ή θρησκευτικό σύστημα που έχει θεσμοθετηθεί και, κατά κανόνα, η σκέψη του τετάρτου σταδίου εστιάζεται σ' ένα τέτοιο θεσμοθετημένο σύστημα.

Οι νόρμες, σ' αυτό το στάδιο, «προωθούν τη συνεργασία ή την κοινωνική προσφορά και λειτουργούν ως ρυθμιστές για την αποφυγή διαφωνιών και κοινωνικής α-ταξίας» (Kohlberg, 1986, σελ. 494). Ανάλογη είναι και η σύλληψη των μηχανισμών της δικαιοσύνης. Η ισότητα λ.χ. γίνεται αντιληπτή ως «ισότητα απέναντι στο νόμο» - που σημαίνει ότι τα άτομα είναι ίσα με την έννοια ότι τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις του καθενός ορίζονται με κριτήρια που ορίζει το σύστημα, με τέτοιο όμως τρόπο ώστε ο καθένας να διατηρεί την αυταξία του ως πολίτης. Συλλογιστική του είδους «θα πρέπει ο καθένας να συμμορφώνεται στους νόμους, έστω κι αν διαφωνεί, αφού ο νόμος εκφρά-

ζει τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας των μελών της κοινωνίας», είναι σήμα κατατεθέν της σκέψης σ' αυτό το στάδιο.

Η λειτουργία της αναλογικής απονομής, όταν υιοθετείται, ανάγεται στο ίδιο το σύστημα και όχι στο βαθμό ανταπόκρισης σε κοινής αποδοχής νόρμες όπως συνέβαινε στο προηγούμενο στάδιο. Μια τέτοια αναγωγή γίνεται φανερή στην εξής απάντηση αναφορικά με την κλοπή του φαρμάκου. «Ο δικαστής θα πρέπει να φανεί επιεικής για ν' αποδείξει ότι ο νόμος έχει τη δυνατότητα να είναι δίκαιος και ανθρωπιστικός». Η εξαίρεση από το γενικό κανόνα γίνεται με βάση την αντίληψη ότι τα κοινωνικά-νομικά κριτήρια πιθανόν να μην είναι επαρκώς ευαισθητοποιημένα στο να υπολογίζουν ιδιόζουσας μορφής ανάγκες και συνθήκες. Ανάλογη στάση προστασίας του κοινωνικού συστήματος διακρίνει κανείς και στον τρόπο κατανόησης της αμοιβαιότητας. Υπάρχει η αίσθηση της οφειλής και του καθήκοντος απέναντι στην κοινωνία, εκφρασμένη συνήθως με απαντήσεις όπως οι ακόλουθες, «Ο φαρμακοποιός έπρεπε να χρησιμοποιήσει την εφεύρεσή του για να ωφελήσει την κοινωνία», και «είναι σημαντικό να σώσεις τη ζωή κάποιου άλλου, γιατί όλοι μας πρέπει να έχουμε την αίσθηση της υπευθυνότητας για τους άλλους, κι αυτό για το καλό της κοινωνίας». Η ατομική συμπεριφορά και τα κοινωνικά κριτήρια βρίσκουν στο τέταρτο στάδιο κάποιο είδος εξισορρόπησης μέσω της λειτουργίας της δεοντολογικής ανάλυσης ρόλων, όπως μπορεί να γίνει φανερό με την εξής απάντηση στο δίλημμα της κλοπής. «Ο σύζυγος θα πρέπει να κλέψει το φάρμακο, ταυτόχρονα όμως δεν πρέπει να έχει αμοιβολία ότι κάτι τέτοιο αντιστρατεύεται τα κοινωνικά κριτήρια ορισμού της νόμιμης συμπεριφοράς και γι' αυτό θα πρέπει να είναι έτοιμος να δεχτεί τις συνέπειες». Ανάλογη σύλληψη χαρακτηρίζει και το μηχανισμό της γενίκευσης-η ελαχιστοποίηση των αποκλίσεων από το νόμο που θα επιτευχθεί μέσω της συλλογικής συμμόρφωσης, έχει ως κίνητρο τη διατήρηση της ακεραιότητας του κοινωνικού ιστού.

Το ενδιαφέρον για αμεροληψία στην εφαρμογή των νόμων, ο σεβασμός στους κοινωνικούς θεσμούς (όπως η εξουσία και η ιδιοκτησία) καθώς και η θετική στάση σε ό,τι συμβάλλει στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, διαφοροποιούν την προσέγγιση των προβλημάτων δικαιοσύνης συγκριτικά με το προηγούμενο στάδιο. Ενώ όμως υιοθετείται ο σεβασμός στην ατομική ιδιοκτησία ή στα ατομικά αγαθά-απόκτηση των οποίων θεωρείται ως ανταπόδοση της προσπάθειας-, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας συναρτάται με την ύπαρξη κοινωνικής υπευθυνότητας. Αναφορικά λ.χ. με το πρόβλημα της διανεμητικής δικαιοσύνης, δίδεται η εξής απάντηση στο ερώτημα κατά πόσο ο φαρμακοποιός είχε το δικαίωμα να χρεώνει τόσο ακριβά το φάρμακο. «Όχι, γιατί το να επιζητά τόσο μεγάλο κέρδος σημαίνει αδιαφορία ή εγκατάλειψη

της υπευθυνότητάς του για τους άλλους». Ως προς τη διορθωτική δικαιοσύνη, επικρατεί η αντίληψη ότι η αμερόληπτη εφαρμογή των νόμων προστατεύει το κοινωνικό οικοδόμημα από ρωγμές που προκαλεί η παράβασή τους· παράλληλα, η διορθωτική δικαιοσύνη εξασφαλίζει τα μέσα για να καταβάλει ο παραβάτης το χρέος του στην κοινωνία.

Ε. Ποιος θα ήταν κατά τη γνώμη σου ο σημαντικότερος λόγος για να επιβάλει ο δικαστής κάποια ποινή στο σύζυγο;

Ε. Δεν επιτρέπονται εξαιρέσεις· κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε απόλυτα υποκειμενικές αποφάσεις από την πλευρά των δικαστών.

Η συναινετική, τέλος, δικαιοσύνη στηρίζεται στην αναγνώριση της σημασίας που έχουν οι συναινετικές διαδικασίες για την ομαλή λειτουργία του συστήματος και για τη διατήρηση της ακεραιότητας του ατόμου.

Ε. Είναι σημαντικό να τηρείς κάποια υπόσχεση που έδωσες σε κάποιον σχεδόν άγνωστό σου;

Α. Ασφαλώς ναι - ίσως πιο σημαντικό από το να τηρείς υποσχέσεις που έδωσες σε κάποιον που γνωρίζεις καλά. Σ' αυτές τις περιπτώσεις κρίνεται από τις πράξεις σου, και όταν σε χαρακτηρίζουν ως άτομο έντιμο ή ακέραιο, αισθάνεσαι πιο ολοκληρωμένος.

Ανθρώπινα δικαιώματα: Η μέση οδός

Συγκριτικά με την προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα δύο πρώτα στάδια της κοινωνικο-ηθικής σκέψης, δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς τις ουσιαστικές αλλαγές στην αντιμετώπιση του προβλήματος κατά τα επόμενα δύο στάδια. Η πλήρως, από πλευράς κριτηρίων που θέτει η θεωρία, επαρκής σύλληψη του προβλήματος δεν έχει ακόμη συντελεσθεί· η σκέψη, ωστόσο, σ' αυτά τα στάδια έχει αποδεσμευθεί από τους γνωστικούς περιορισμούς των πρώτων σταδίων. Ειδικότερα, αν το πρόβλημα εξεταστεί σε σχέση με τους κεντρικούς άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η συλλογιστική του τρίτου σταδίου (η προσδοκία ανταπόκρισης σε κοινής αποδοχής νόρμες) και του σταδίου 4 (η διατήρηση του κοινωνικού συστήματος), τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν αποτελούν παρωνυχίδα στις διομαδικές σχέσεις ή στη διαδικασία θεσμοθέτησης των κοινωνικών κωδίκων. Έστω και στο πλαίσιο της κοινωνικής ομάδας, έστω και υπό την προϋπόθεση ανταπόκρισης στις κοινωνικές νόρμες, τα ανθρώπινα δικαιώματα στο τρίτο στάδιο της σκέψης γίνονται σεβαστά ή αυτή τουλάχιστον είναι η αβίαστη προσδοκία. Η κατανόηση π.χ. της αμοιβαιότητας υπό τη μορφή του Χρυσού Κανόνα μαρτυρεί την παρουσία αντιστρέψιμης σκέψης που όταν εφαρμοσθεί στις διομαδικές συγκρούσεις ελαττώνει τον κίνδυνο επιβολής του ισχυροτέρου, και

κατ' επέκταση της παραβίασης των βασικών δικαιωμάτων. Ανοιχτό παραμένει το ερώτημα στις περιπτώσεις σύγκρουσης συμφερόντων ή επιδιώξεων ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες που εξαιτίας διαφορετικής φυλετικής προέλευσης ή θρησκευτικών πεποιθήσεων δημιούργησαν και ανταποκρίνονται σε διαφορετικές νόρμες. Η αναγωγή και η τυχόν υπέρβαση των συγκρούσεων στο νομικό καθεστώς δεν αποτελεί πάντοτε το σημείο αναφοράς στη σκέψη των ατόμων του τρίτου σταδίου. Αυτή προφανώς είναι η ειδοποιός διαφορά σε σχέση με το τέταρτο στάδιο. Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί αυτονόητη επιδίωξη του νομικού καθεστώτος μιας ευνομούμενης κοινωνίας, κι απ' αυτή τη σκοπιά η προσέγγιση του προβλήματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο τέταρτο στάδιο είναι απαλλαγμένη από τη σχετικότητα των κριτηρίων του προηγούμενου σταδίου και ως εκ τούτου προσεγγίζει αντικειμενικότερα το πρόβλημα. Οι νόμοι, ωστόσο, δεν παύουν να αποτελούν ανθρώπινα κατασκευάσματα και, δεδομένης της προσήλωσης σε ό,τι θεσμοθετείται ως θετική συμπεριφορά από την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δε μπορεί να θεωρηθεί ως πάντοτε δεδομένος. Γνωρίζουμε το γιατί: ευκολότερα ή δυσκολότερα είναι δυνατό να κατασκευασθούν πλειοψηφίες και να θεσμοθετήσουν. Σε ταραγμένους καιρούς, συντελέστηκαν ακραίες παραζιάσεις βασικών δικαιωμάτων με την κάλυψη της πλειοψηφίας της οποίας η συναίνεση αποσπάστηκε τεχνικώς. Υπό αυτές τις όχι ασυνήθιστες συνθήκες η σκέψη του τετάρτου σταδίου δεν αποτελεί ασφαλές εχέγγυο προάσπισης των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στάδιο 5. Η «πριν-από-την-κοινωνία» προοπτική

Ο πιο πάνω χαρακτηρισμός της προοπτικής του πέμπτου σταδίου δεν έχει ασφαλώς την έννοια μιας χρονικής ακολουθίας: το νόημα που της προσδίδει ο Kohlberg (1976· 1986), σχετίζεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της σκέψης του πέμπτου σταδίου: είναι η προοπτική κάθε ορθολογικά σκεπτομένου ατόμου το οποίο θεωρεί ως αναγκαίο υπόβαθρο της κοινωνικής οικοδόμησης κάποιες θεμελιώδεις αξίες και δικαιώματα. Υπό το πρίσμα αυτής της προοπτικής, η εγκυρότητα των εν ενεργεία νόμων, αλλά και τα κοινωνικά συστήματα καθ' αυτά, αξιολογούνται σε σχέση με το βαθμό προστασίας που παρέχουν στις αξίες - υπόβαθρο της κοινωνικής συγκρότησης. Το κοινωνικό σύστημα εκλαμβάνεται, ιδεαδώς, ως κάποιο συμβόλαιο στο οποίο προσχωρεί κανείς ελεύθερα βουλήσει με σκοπό τη μη παραχάραξη των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την προώθηση του συλλογικού ευζην. Πρόκειται για μια προοπτική η οποία πιο πολύ δημιουργεί παρά συντηρεί το υπάρχον κοινωνικό σύστημα, μια προοπτική της οποίας ο άξονας περιστροφής είναι ή τα δικαιώματα ή η κοινωνική ευημερία. Ως προς τα πρώτα ο προβληματισμός

εξειδικεύεται στο ό,τι μερικά απ' αυτά είναι μη ανατρέψιμα· αλλιώς, τα διατυπωμένα: τα βασικά δικαιώματα δεν μπορούν να συρρικνωθούν, έστω και με ελεύθερη συγκατάθεση των περισσότερων μελών της κοινωνίας, κι απ' αυτό εκπηγάει η ατομική υποχρέωση για υιοθέτηση μορφών συμπεριφοράς που ενδυναμώνουν το σεβασμό προς τα δικαιώματα αυτά, ανεξάρτητα από την ως εκ τούτου ενδεχόμενη σύγκρουση του ατόμου με τους υφιστάμενους νόμους ή κοινωνικούς κώδικες. Υπάρχει ακόμα ζωηρό ενδιαφέρον για την προστασία των δικαιωμάτων των μειονοτήτων, κάτι που δεν εγγυάται η προοπτική του κοινωνικού συστήματος που διέπει τη σκέψη στο προηγούμενο στάδιο. Παράλληλα, ο προσανατολισμός στην κοινωνική ευημερία αντανακλά κάποιου είδους χρησιμοθηρική φιλοσοφική αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικοί θεσμοί, οι κανόνες ή οι νόμοι αποτιμώνται σε συνάρτηση με τις μακροπρόθεσμες συνέπειές τους στην ευημερία κάθε ατόμου ή κοινωνικής ομάδας.

Η κατανόηση των λειτουργιών της δικαιοσύνης στο πέμπτο στάδιο είναι εμποτισμένη με την παραπάνω θεώρηση των κοινωνικών θεσμών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η λειτουργία της ισότητας στηρίζεται στην αναγνώριση της ισότητας των ατόμων απέναντι σε θεμελιώδη δικαιώματα όπως το δικαίωμα της ζωής και της ελευθερίας. Η λειτουργία της αναλογικής απονομής στοχεύει στην αποκατάσταση της ισότητας, στις περιπτώσεις όπου οι νόμοι και οι διαδικασίες εφαρμογής τους δεν επιδεικνύουν την αναγκαία ευαισθησία ως προς το σεβασμό των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σχετική είναι η εξής απάντηση στο δίλημμα του φαρμάκου. «Πιθανόν σ' αυτή την περίπτωση να μην είναι λάθος η παράβαση του νόμου από τη στιγμή που ο νόμος δεν προασπιζόταν αλλά περιόριζε ένα βασικό ανθρώπινο δικαίωμα». Σε αντίθεση με τα προηγούμενα στάδια όπου η λειτουργία της αναλογικής απονομής επιζητούσε την εξισορρόπηση των αντιθέσεων υπό το πρίσμα κάποιας έννοιας ισονομίας, στο στάδιο 5 εμπλέκονται οι ίδιοι οι νόμοι και οι διαδικασίες εφαρμογής τους· η μετατόπιση της προοπτικής οφείλεται στο ό,τι η έννοια της ισότητας απέναντι στη ζωή και στην ελευθερία συνιστά ουσιαστικό γνώρισμα της σκέψης αυτού του σταδίου αποτελώντας ταυτόχρονα το υπόβαθρο δημιουργίας των νόμων και όχι παράγωγό τους. Η λειτουργία της αμοιβαιότητας περιστρέφεται γύρω από την ιδέα της αβίαστης συγκατάθεσης στο πλαίσιο μιας διαπραγματεύσεως ή ανταλλαγής ανάμεσα σε άτομα ή ομάδες. Η λειτουργία της δεοντολογικής ανάλυσης ρόλων τονίζει την αναγκαιότητα θεώρησης της προοπτικής κάθε ατόμου που επηρεάζεται από κάποια δεδομένη κοινωνική σύγκρουση ή πρόβλημα. Στο δίλημμα της ευθανασίας π.χ. «ο γιατρός θα πρέπει να υπολογίσει τη γνώμη της άρρωστης γυναίκας σχετικά με το αν θέλει να ζήσει ή όχι, κι αυτό γιατί

πρέπει να σεβαστεί τη δική της αντίληψη για την αξιοπρέπεια και την αυτονομία». Τέλος, η λειτουργία της γενίκευσης αντανακλά το σεβασμό στην αξία της ανθρώπινης ζωής και ελευθερίας χωρίς γεωγραφικές ή άλλες προϋποθέσεις.

Από τον ίδιο βασικό προσανατολισμό διαπνέεται και η κατανόηση των προβλημάτων δικαιοσύνης. Η αντίληψη της διανεμητικής δικαιοσύνης οικοδομείται με υπόβαθρο το σεβασμό των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων¹ το ίδιο και η διορθωτική δικαιοσύνη. Ως προς τη δεύτερη, η θανατική καταδίκη θεωρείται μηχανισμός εκδίκησης και, κατά κανόνα, απορρίπτεται ως μέσο σφραγισμού. Η αναγκαιότητα κοινωνικού συμβολαίου υπό τη μορφή αλληλεξάρτησης των μελών της κοινωνίας με βάση την εμπιστοσύνη ή την καλοπιστία, χρωματίζει την κατανόηση του προβλήματος της συναινετικής δικαιοσύνης. Η σπουδαιότητα της τήρησης του συμβολαίου απορρέει από την αντίληψη ότι το κάθε μέλος της κοινότητας έχει, ως άτομο, τη δική του αυτοξία και κατά συνέπεια η μη τήρηση μιας, ύστερα από ελεύθερη συγκατάθεση, δέσμευσης, αποτελεί παραβίαση της εσωτερικής αξίας του ατόμου.

β. Η εξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης: Καθοριστικοί παράγοντες

Όπως συμβαίνει με κάθε μορφή συμπεριφοράς, και στην οντογένεση της έννοιας της δικαιοσύνης παρεμβάλλονται ορισμένοι παράγοντες που είτε προωθούν είτε αναστέλλουν το ρυθμό εξέλιξής της.

Ο Kohlberg και οι συνεργάτες του (Kohlberg 1969· 1976, Gilligan και Kohlberg, 1978) εντάσσουν τους παράγοντες οι οποίοι υποστηρίζουν την εξέλιξη της κοινωνικο-ηθικής σκέψης γενικά και την εξέλιξη της έννοιας της δικαιοσύνης ειδικότερα, σε δύο ευρύτερες κατηγορίες. Στην πρώτη εντάσσονται παράγοντες ή επιδράσεις που σχετίζονται με τη γενικότερη κοινωνική εμπειρία του ατόμου, αυτό που στην ορολογία των γνωστικο-εξελικτικών ερευνών ονομάστηκε «ευκαιρίες ανάληψης ρόλων». Ό,τι ακριβώς διαφοροποιεί την κοινωνική εμπειρία από την εμπειρία που αποκτούμε μέσω της αλληλεπίδρασής μας με τα αντικείμενα του φυσικού κόσμου, είναι οι ευκαιρίες που μας παρέχει η κοινωνική εμπειρία για να αναλαμβάνουμε ρόλους: όταν υιοθετούμε τη στάση των άλλων, όταν κατανοούμε τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους, όταν τοποθετούμε τον εαυτό μας στη θέση τους. Όταν τονίζεται η συναισθηματική πλευρά αυτού του παράγοντα, χρησιμοποιείται, ιδιαίτερα από τους θεωρητικούς της κοινωνικοποίησης με βάση τις αρχές της κοινωνικής μάθησης, ο όρος «εμπάθεια». Κατά τον Kohlberg (1976, σελ. 49) ωστόσο, ο όρος «ανάληψη ρόλων» είναι περιεκτικότερος γιατί, 1. δίνει έμφαση τόσο στη γνωστική όσο και στη συναισθηματική διάσταση της

διαδικασίας. 2. Περιλαμβάνει μια οργανωμένη δομική σχέση ανάμεσα στο άτομο και στους άλλους. 3. Τονίζει το γεγονός ότι μια τέτοια διαδικασία περιλαμβάνει την κατανόηση και τη συσχέτιση με όλους τους ρόλους της συγκεκριμένης κοινωνίας στην οποία έτυχε να ανήκει το άτομο, και 4. Εμπειρέχει όλες τις μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης και όχι μόνο εκείνες που δημιουργούν συναισθήματα εμπάθειας.

Η ικανότητα ανάληψης ρόλων συνιστά, με τη σειρά της κάποια εξελικτική ακολουθία (Selman, 1976· 1980). Η επίτευξη ενός ορισμένου σταδίου αυτής της ικανότητας αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη αντίστοιχου σταδίου αναφορικά με την έννοια της δικαιοσύνης· η εξάρτηση, ωστόσο, δεν αποτελεί αλληλουχία αιτίας-αποτελέσματος, δεδομένου ότι η προϋπόθεση αυτή, αν και αναγκαία, δεν είναι επαρκής. Για παράδειγμα, μπορεί να έχει εμφανισθεί η ικανότητα κατανόησης της αναγκαιότητας υπολογισμού της γνώμης κάθε ατόμου που επηρεάζεται από μια δεδομένη σύγκρουση, ικανότητα αναγκαία για την κοινωνικο-ηθική σκέψη στο δεύτερο στάδιο· ωστόσο, παρά την ύπαρξη αυτής της προϋπόθεσης, το παιδί της σχολικής ηλικίας μπορεί ακόμη να μένει προσκολλημένο στην αντίληψη ότι το σωστό ή το δίκαιο είναι η αυτόματη συμμόρφωση σε κανόνες που θεσπίστηκαν από κάποιας μορφής εξουσία.

Οι ευκαιρίες που εξασφαλίζει το κοινωνικό περιβάλλον για την ανάληψη ρόλων σχετίζονται με επιμέρους οργανωτικές μορφές του· στην οικογένεια, στην ομάδα των συνομηλίκων και στο σχολείο, οι ευκαιρίες ποικίλλουν. Η κοινωνικο-οικονομική θέση ενός ατόμου στην ευρύτερη οικονομική και πολιτική συγκρότηση μίας κοινωνίας εξασφαλίζει, επίσης, ανάλογες ευκαιρίες ανάληψης ρόλων. Υπάρχουν εμπειρικές μαρτυρίες (Hoffman, 1984) που στηρίζουν την εκδοχή ότι η ενθάρρυνση του διαλόγου γύρω από τα αντικρουόμενα θέματα, είτε στο πλαίσιο της οικογένειας είτε στο σχολικό περιβάλλον, προωθούν την εξέλιξη της κοινωνικο-ηθικής σκέψης. Ο βαθμός συμμετοχής σε οργανωμένες, μη αντικοινωνικές δραστηριότητες της ομάδας των συνομηλίκων, καθώς και το μορφωτικό επίπεδο συνδυάζονται θετικά με την κοινωνικο-ηθική ανάπτυξη. Οι επιδράσεις αυτές έχουν ως κοινό υπόβαθρο τον οικείο για τις γνωστικο-εξελικτικές θεωρίες μηχανισμό της διαταραχής της γνωστικής ισορροπίας. Ο ίδιος μηχανισμός υφαισθάνεται και στη δεύτερη κατηγορία παραγόντων η επίδραση των οποίων είναι αρκετά αντιλεγόμενη.

Πρόκειται για τον «γνωστικό παραλληλισμό», που σε γενικές γραμμές αναφέρεται στις συνθήκες εκείνες κάτω από τις οποίες συντελείται η απρόσκοπτη ανάπτυξη των γνωστικών ικανοτήτων, σύμφωνα με το γνωστό μοντέλο του Piaget, και στην πιθανή επίδραση των γνωστικών λειτουργιών στην

εξέλιξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης. Ο Kohlberg έχει σε αρκετές περιπτώσεις καταστήσει σαφές ότι δε θεωρεί την κοινωνικο-ηθική κρίση ευρύτερα και την κατά στάδια σύλληψη της έννοιας της δικαιοσύνης ειδικότερα, ως απλή εφαρμογή ή προέκταση των γνωστικών δυνατοτήτων στην περιοχή των κοινωνικών ή διαπροσωπικών συγκρούσεων (Kohlberg, 1973· 1981). Σε γενικότερο, ωστόσο, επίπεδο η κοινωνικο-ηθική κρίση σε κάθε εξελικτικό στάδιο έχει δομικά γνωρίσματα παράλληλα, και ως ένα σημείο εξαρτώμενα, από τις δομές των γνωστικών λειτουργιών στα αντίστοιχα εξελικτικά στάδια. Τούτο σημαίνει ότι η γνωστική ανάπτυξη περιορίζει ή διευρύνει την εμβέλεια των κοινωνικο-ηθικών κρίσεων και, όπως η ικανότητα ανάληψης ρόλων, θεωρείται αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη της έννοιας της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τα ως τώρα εμπειρικά ευρήματα η επίδραση του γνωστικού παράγοντα εντοπίζεται σε δύο κρίσιμα σημεία της εξέλιξης. Το πρώτο σχετίζεται με την εμφάνιση της συγκεκριμένης λογικής σκέψης ως προϋπόθεσης για τη μετάβαση από το στάδιο Ι, στο δεύτερο στάδιο κοινωνικο-ηθικής σκέψης. Χωρίς αυτή την προϋπόθεση δεν είναι πιθανή η υπέρβαση των γνωστικών περιορισμών που χαρακτηρίζουν το πρώτο στάδιο. Οι δυνατότητες που απορρέουν από την εμπέδωση της τυπικής λογικής σκέψης συνιστούν αναγκαία προϋπόθεση για την εμφάνιση των γνωρισμάτων του πέμπτου σταδίου κοινωνικής σκέψης, κι αυτό είναι ακριβώς το δεύτερο κρίσιμο σημείο στην αλληλεπίδραση των δύο λειτουργιών. Παρόλο που οι ως τώρα εμπειρικές μαρτυρίες στηρίζουν τη σχέση προσδιορισμού ή εξάρτησης ανάμεσα στις γνωστικές (πιαζετιανές) λειτουργίες, στην ικανότητα ανάληψης ρόλων και στην κοινωνικο-ηθική σκέψη, τα ερωτήματα που ακόμη δεν έχουν πάρει ευρέτατα αποδεκτή απάντηση σχετίζονται με τη φύση μιας τέτοιας εξάρτησης. Η ανάλυση αυτού του προβλήματος θα αποτελούσε παρέκκλιση από το στόχο· αρκεί μόνο η επισήμανση της βαρύτητας που προσδίδουν οι δομικές θεωρίες στο μηχανισμό της διαταραχής της γνωστικής ισορροπίας: κάθε γνωστική ασυμφωνία που πηγάζει από την αλληλεπίδραση του ατόμου με τη φυσική και κοινωνική πραγματικότητα, διαταράσσει τα γνωστικά του σχήματα· αυτή η διαταραχή αποτελεί κίνητρο υπέρβασης της γνωστικής ασυμφωνίας που μπορεί να επιτευχθεί με την αναδιοργάνωση ή διεύρυνση του τρόπου σκέψης έτσι ώστε να επέλθει ξανά η γνωστική ισορροπία.

γ. Η διαπολιτιστική εγκυρότητα

Η εγκυρότητα ενός ερμηνευτικού μοντέλου του οποίου οι προεκτάσεις στα εκπαιδευτικά πράγματα ή στη διαμόρφωση μιας ορισμένης κοινωνικής

πολιτικής είναι δυνατό να αποδειχθούν κρίσιμες, είναι απαραίτητο να εξετάζεται στις ποικίλες διαστάσεις της. Πέρα από την εγκυρότητα που αφορά τον τρόπο συλλογής, κωδικοποίησης και ερμηνείας, με καθορισμένα κριτήρια, των δεδομένων, η διαπολιτιστική εγκυρότητα, ιδιαίτερα ενός δομικού μοντέλου, αποκτά προέχουσα σημασία. Το ερώτημα μπορεί να τεθεί κάπως έτσι: Ως ποιο βαθμό, η κοινωνικο-ηθική σκέψη γενικά και η κατανόηση της έννοιας της δικαιοσύνης ειδικότερα, εξελίσσεται σύμφωνα με τις πρόνοιες του μοντέλου σε διαφορετικά μεταξύ τους πολιτιστικά και κοινωνικο-οικονομικά περιβάλλοντα;

Τόσο ο Piaget (1932/1968), όσο και ο Kohlberg (1973· 1976) θεώρησαν τη σταθερή ακολουθία των σταδίων και την καθολική τους εμβέλεια ως δύο από τους βασικούς άξονες της θεωρίας τους. Σε δύο πρόσφατες επισκοπήσεις των σχετικών με τη θεωρία του Kohlberg διαπολιτιστικών ερευνών (Snarey, 1985· Edwards, 1986) συζητούνται εμπειρικά ευρήματα από ευρύτατο φάσμα κοινωνιών: από την Αλάσκα (Εσκιμώοι) ως ορισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής (Μεξικό, Γουατεμάλα)· από την Κένυα ως την Τουρκία, την Ινδία και το Ιράν. Από τη Νιγηρία και τη Ζάμπια ως την Ιαπωνία, την Ταϊλάνδη, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία. Εμπειρικές μαρτυρίες υπάρχουν επίσης από το Γαλλόφωνο Καναδά, τις Μπαχάμες, το Ισραήλ και το Ηνωμένο Βασίλειο. Η πλειονότητα των ευρημάτων προέρχεται από τις γνωστές ως συγχρονικές έρευνες. Ο έλεγχος όμως της διαπολιτιστικής διάστασης μιας θεωρίας είναι εγκυρότερος μέσω των διαχρονικών ερευνών· τα ποικίλα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι διαχρονικές έρευνες ερμηνεύουν ως ένα σημείο το γεγονός ότι μόνο από πέντε πολιτιστικά πλαίσια έχουν συλλεγεί διαχρονικά δεδομένα. Έλλειψη δεδομένων παρατηρείται ακόμη από κοινωνίες όπου δεν υπάρχουν πολιτικο-κοινωνικοί και νομικοί θεσμοί καθώς και η κοινωνική διαστρωμάτωση σε τάξεις. Κρισιμότερο ίσως ερευνητικό κενό είναι η έλλειψη σχετικών πληροφοριών από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, την Ε.Σ.Σ.Δ. και τη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, σε κοινωνίες δηλαδή όπου η μη καπιταλιστική κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση αποτελεί την ειδοποιό διαφορά.

Παρά τα πιο πάνω κενά, οι ως τώρα διαθέσιμες μαρτυρίες συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι η κοινωνικο-ηθική ανάπτυξη διαπολιτιστικά, ακολουθεί μια ανοδική πορεία ιδιαίτερα κατά την παιδική και εφηβική ηλικία. Οι διαχρονικές έρευνες διαπίστωσαν ακόμη ότι το φαινόμενο της παλινδρόμησης σε προηγούμενα εξελικτικά στάδια (η ύπαρξη του οποίου θα κλόνιζε τον άξονα της σταθερής ακολουθίας) δεν παρατηρείται σε στατιστικά σημαντικό βαθμό.

Τα ερωτήματα που απασχόλησαν τις διαπολιτιστικές έρευνες, δεν πε-

ριορίστηκαν στο πρόβλημα της σταθερής εξελικτικής ακολουθίας σε ευρύ φάσμα κοινωνιών. Εξέτασαν και το είδος των εμπειριών που, σύμφωνα με τη θεωρία, προωθούν την ανάπτυξη της κοινωνικο-ηθικής κρίσης. Ειδικότερα, διεπίστωσαν ότι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, η διαμονή ή όχι σε αστικό κέντρο, το μορφωτικό επίπεδο και οι γονεϊκές στρατηγικές πειθαρχίας (αποδοχή, ταύτιση και επαγωγικές τεχνικές) συνδέονται θετικά με το ρυθμό της εξελικτικής πορείας. Στην έλλειψη ή μη ικανοποιητική παρουσία αυτών των προϋποθέσεων πιθανόν να οφείλεται η μη συχνή παρουσία ή ακόμη η έλλειψη των γνωρισμάτων του πέμπτου σταδίου. Το γεγονός αυτό συνδέεται με πλήθος άλλων ερωτημάτων που δεν είναι σκόπιμο να συζητηθούν εδώ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Colby, A., Kohlberg, L. (1987) *The Measurement of Moral Judgment*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, P.C. (1986) Cross-cultural research on Kohlberg's stages: The basis for consensus. στο S. Modgil and C. Modgil: *Lawrence Kohlberg: Consensus and Controversy*. London: The Falmer Press.
- Gilligan, C. και Kohlberg, L. (1978) From adolescence to adulthood: The rediscovery of reality in a postconventional world. Στο B. Presseisen, D. Goldstein and M.H. Appel (Eds.), *Topics in Cognitive Development*, Vol. 2. New York: Plenum Press.
- Hoffman, M. (1984) *Moral Development*. Στο H. Bornstein και M. Lamb (Eds.), *Developmental Psychology: An Advanced Textbook*. New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Kohlberg, L. (1958) *The Development of Modes of Moral Thinking and Choice in the Years Ten to Sixteen*. Ph.D. Thesis, University of Chicago.
- Kohlberg, L. (1969) Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. Στο D. Goslin (Ed.), *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago: Rand-MacNally.
- Kohlberg, L. (1973) Continuities in childhood and adult moral development revisited. Στο P. Baltes and K.W. Schaie (Eds.), *Life Span Developmental Psychology*. New York: Academic Press.
- Kohlberg, L. (1976) Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. Στο Th. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kohlberg, L. (1981) *Essays on Moral Development*. Vol. 1: *The Philosophy of Moral Development*. New York: Harper and Row.

- Kohlberg, L. (1986) A current statement on some theoretical issues. Στο S. Modgil and C. Modgil (Eds.), *Lawrence Kohlberg: Consensus and Controversy*. London: The Falmer Press.
- Lakatos, I. (1976) Falsification and methodology of scientific research programs. Στο I. Lakatos and A. Musgrave (Eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Μαρκουλής, Δ. (1984) Η Ανάπτυξη των Ηθικών Ιδεών Ι. Η Στρουκτούραλιστική Ερμηνεία του Φαινομένου. *Νέα Παδεία* (τ. 31), Καλοκαίρι 1984, σελ. 51-79, (τ. 32), Φθινόπωρο 1984, σελ. 73-99.
- Piaget, J. (1932/1968) *The Moral Judgment of the Child*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Selman, R.L. (1976) Social-cognitive understanding: A guide to educational and clinical practice. Στο Th. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Selman, R.L. (1980) *The Growth of Interpersonal Understanding. Developmental and Clinical Analyses*. New York: Academic Press.
- Snarey, J. (1985) Cross-cultural universality of social-moral development: A critical review of Kohlbergian research. *Psychological Bulletin*, 97, 202-32.

SUMMARY

The concept of justice constitutes the core of Kohlberg's cognitive-developmental theory of sociomoral reasoning. In his recent writings, Kohlberg (1986· Colby and Kohlberg, 1987) exemplifies through his longitudinal data the transformations of the justice concept from stage to stage.

The present paper follows the structural changes in individual reasoning with respect to the justice concept and purports to examining whether the above transformations could correspond to changes in the modes the problem of human rights is conceived by the developing individual.

During the first two stages of sociomoral development the conception of human rights is rudimentary, due to certain cognitive restrictions such as egocentrism and moral realism. The issue of human rights arises from the moment they are violated, usually by a superior power of some sort. Heteronomous respect for authority, which is the salient feature of preconventional reasoning, renders difficult the conception of human rights' violations as an issue of injustice, inherent in an imposed relationship.

Substantial changes with respect to the attitudes adopted toward the basic human rights are expected to occur during the conventional (stages 3 and 4) level of sociomoral reasoning.

At stage 3 the way reciprocity is understood manifests the existence of reversible logical operations; when such an understanding is applied to inter-group conflicts, it reduces the danger of infliction by the stronger partner and, be implication, the violation of the basic human rights. Still, the possibility of not generalizing the norm of reciprocity remains, at this stage, open. At stage 4 reasoning respect for human rights is an obvious pursuit of the legal system in every well-governed society. Although the relativity of the previous stage, in judging situations where human rights are at stake is now overcome, the fixation of stage 4 reasoning on whatever the social consensus considers as applicable, does not always warrants respect for human rights.

The «prior-to-society» perspective of stage 5 sociomoral reasoning is the perspective of the rationally thinking individual who considers basic values and rights as the base of social construction and functioning. From this respect, the validity of laws are evaluated against the degree of protection they offer to basic social values and rights. For the stage 5 perspective basic human rights are not reversible, i.e. they cannot be congealed, not even with the consent of the majority. Such an attitude operates as a motive for the adoption of certain behavioral repertoires which enhance respect for human rights.

Two major factors, according to Kohlberg's model, operate as necessary prerequisites for the transition from one stage to the next. The first known as «role-taking» is the capacity of the individual to put himself in somebody else's shoes. The second refers to the attainment of cognitive (Piagetian) operations which broaden sociomoral judgments. Finally, the cross-cultural validity of Kohlberg's theory is well-established, at least with respect to the pre-conventional and conventional stages.